

УДК 339.727.2: 338.121

ТЫШКЫ КАРЫЗДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ:**КЫРГЫЗСТАНДЫН МИСАЛЫНДА**

Шаршенкадырова Акак, магистрант <akaksharshenkadyrova@gmail.com>
Байгонушова Дамира, доц. милдетин аткаруучу PhD. <damira.baigonushova@manas.edu.kg>
 Кыргыз-Түрк Манас университети

Кыскача мүнөздөмө

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр экономикалык өсүүнү камсыздоо үчүн ички булактардын жетишсиздигинен улам көп учурларда тышкы булактардан колдонуу жолун тандашат, тактап айтканда тыштан карыз алууну. Бирок, тышкы карызды алууда аны натыйжалуу пайдалануу абдан маанилүү болуп саналат. Себеби бул каржы булактары натыйжасыз пайдаланылган учурда, жалпы тышкы карыз тез өсүп, улуттук кирешенин өсүү ылдамдыгынан озгон болсо, өлкө жаңы жана андан да көп карыз алуу менен эски карыздарын жабууга аргасыз абалга түшөт. Бул, экономиканын өсүшүнө терс таасирин тийгизет, тышкы карыздын оор жүгү ошондой эле келечек муундардын тагдырына дагы терс таасирин тийгизет.

Бул изилдөөнүн максаты өлкөнүн тышкы карызынын абалын талдоо менен өлкөнүн экономикалык өсүшүнө таасирин баалоо болуп саналат.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, тышкы карыз, экономикалык өсүш.

**THE RELATIONSHIP BETWEEN EXTERNAL DEBT AND ECONOMIC GROWTH:
 THE CASE OF KYRGYZSTAN**

Sharhsenkadyrova Akak, Undergraduates <akaksharshenkadyrova@gmail.com>
Baigonushova Damira, Assistant Professor, PhD <damira.baigonushova@manas.edu.kg>
 Kyrgyzstan-Turkey Manas University

Abstract

Due to the lack of domestic resources for economic growth, developing countries often resort to external sources, that is, external debt. However, the effective use of external debt is a very important factor. Because precisely because of the inefficient use of these finances, the total external debt grows faster and outstrips the growth of the country's national income, and leads to the fact that the country will have to take new, even larger debts to cover the old ones. This will negatively affect economic growth; moreover, such a burden with external debt will also negatively affect the fate of future generations.

Purpose of this study is to analyze the situation with the country's external debt and its impact on the country's economic growth.

Key words: Kyrgyzstan, external debt, economic growth.

**ВЛИЯНИЕ ВНЕШНЕГО ДОЛГА НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ:
 НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА**

Шаршенкадырова Акак, магистрант <akaksharshenkadyrova@gmail.com>
Байгонушова Дамира, и.о. доц. PhD <damira.baigonushova@manas.edu.kg>
 Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

Аннотация

Из-за отсутствия внутренних ресурсов для обеспечения экономического роста развивающиеся страны часто прибегают к внешним источникам, то есть к внешнему долгу. Тем не менее эффективное использование внешнего долга является очень важным фактором, потому что именно по причине неэффективного использования данных финансов, совокупный внешний долг растет быстрее и опережает рост национального дохода страны и приводит к тому, что страна должна будет брать новые, еще большие долги для покрытия старых. Это негативно влияет на экономический рост, более того, такое бремя внешнего долга отражается и на судьбе будущих поколений.

В данном исследовании анализируется ситуация с внешним долгом страны с целью определения ее влияния на экономический рост страны.

Ключевые слова: Кыргызстан, внешний долг, экономический рост.

1. Кириш сөз

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр экономикалык өсүүнү камсыз кылуу үчүн ички ресурстарынын тартыштыгынан улам тышкы карыздарды көп колдонушат. Бирок, ошол алынган тышкы карыздарды натыйжалуу колдонуу абдан маанилүү. Себеби алынган тышкы карыздардын натыйжалуу колдонулбагандыгынан тышкы карыздын көлөмү улуттук кирешенин көлөмүнөн батыраак өсүп, өлкөнүн мурдагы карызды төлөө үчүн жаңы карыздарды алуусуна алып келет. Бул болсо, тышкы карыздын жүгүн оорлотуу менен кайра эле экономикалык өсүүгө терс таасир берет.

Бул изилдөө, Кыргызстандын тышкы карызынын абалы, өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсүнө тийгизген таасири канчалык экендигин анализдөөгө багытталган. Кыргызстандын көз карандысыздыкты алган күндөн баштап, азыркы күнгө чейинки тышкы карызынын динамикасы жана алардын экономиканын кайсы секторлорунда натыйжалуу колдонулуп колдонулбагандыгы тууралуу да маселе каралган. Жалпысынан максат, тышкы карыздын өлкөнүн экономикалык өсүүсүнө таасирин анализдөө болуп саналат.

2. Мамлекеттик тышкы карыз жана анын себептери

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн мамлекеттик финансы тармактарына карай турган болсок, мамлекеттик чыгымдардын күндөн күнгө жогорулап жаткандыгын байкоого болот. Мамлекеттин чыгымдарды жасашы үчүн кирешеси да болушу керек. Мамлекет күн сайын өсүп жаткан чыгымдарын, негизинен салык менен каржылайт. Чыгымдардын кирешелерден көп болгон убакытта мамлекеттик бюджеттин дефицити келип чыгат. [1, с. 332-333] Эгерде кирешелерден ашкан чыгашалар экономиканы өнүктүрүүгө багытталса, анда алар натыйжалуу болуусу керек. Ал эми натыйжа болбосо, анда экономиканын өсүш тенденциясына тескери таасир тийгизет. Ал эми дефицитти жабуу үчүн кыска мөөнөттүү чыгымдарды азайтуу же болбосо салыктарды жогорулатуу саясий жана экономикалык жактан да мүмкүн эмес болгон учурда, башка булактарга кайрылуу зарылчылыгы туулат. Натыйжада мамлекет мамлекеттик чыгымдарды каржылоодо ар түрдүү ички жана тышкы булактардан карыз алуу жолуна кайрылат. Мамлекеттик карыз-мамлекеттин баалуу кагаздардын ээлерине болгон жалпы карыз. Карыз алуунун себептери, өлкөнүн өнүгүү деңгээлине жана өлкө ичиндеги шарттарга карата өзгөрүшү мүмкүн. Ошондой эле бюджеттик дефицит канчалык жогору болсо, аны жабуу үчүн ошончо чоң көлөмдө карыз алуу керек болот.

Мамлекеттик карыз- бул алынган бирок азыркы убакытка чейин, пайыздары төлөнө элек, мамлекеттик карыздардын жыйындысы болуп эсептелет. Мамлекеттик тышкы карыз [2, с. 141] – бул кредиттер же башка милдеттенмелери боюнча макулдашуулардын катышы, мында кредитор катары Кыргыз Республикасынын резиденттери эместер, карыз алуучу катары Кыргыз

Республикасы атынан Кыргыз Республикасынын өкмөтү катышат. Кыргызстанда мамлекеттин тышкы карызы деп, пайдаланылган жана жабылбаган мамлекеттин тышкы карыз алуулардын же Кыргыз Республикасынын белгиленген мөөнөткө карата кредиттор резиденттеринин алдында карыздык милдеттенмелеринин суммаларын түшүнөбүз.

Начар өнүккөн өлкөлөрдүн карыз алуунун себептери: инфраструктарынын жана чоң инвестициялар үчүн керектүү болгон капиталдын жетишпестиги, технологиялык билимдин жоктугу, аскердик чыгымдардын көп болушу, сырьенун жетишсиздиги, өндүрүштүн тышка көз каранды болушу. Ал эми өнүккөн өлкөлөрдүн карыз алуу себептери начар өнүккөн өлкөлөрдүкүнөн айырмаланат. Өнүккөн өлкөлөрдүн карыз алуу себептери төмөнкүлөр: убактылуу бюджеттик дефицитти жабуу, өзгөчө кырдаалдардагы чыгымдардын каржыланышы, чоң проекттерди каржылоо.

Ал эми Кыргызстанда мамлекеттик карыз алуунун негизги максаттары төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- Мамлекеттин бюджетинин дефициттин каржылоо.
- Мамлекеттик инвестицияларды каржылоо.
- Мамлекеттин карызына кирген чыгымдарды жабуу жана мамлекеттик карыздарды кайтарып берүү.

3. Экономикалык өсүүгө тышкы карыз арасындагы байланыштын теориялык негиздери

Экономикалык өсүү – бир өлкөнүн бир жыл ичинде өндүрүш кубаттуулугунун жана ИДПсынын реалдуу өсүшү. Экономикалык өсүүнүн өзгөчөлүктөрү:

- 1) Экономикалык өсүү сандык көрсөткүч болуп саналат. Жылдарга карата өсүү темпиндеги, улуттук кирешедегі өзгөрүүлөр сан менен көрсөтүлөт.
- 2) Экономикалык өсүү узун мөөнөттүү кубулуш. Инвестициянын жогорулоосу-өндүрүш көлөмүнүн өсүүсү жана экономикалык структуранын өзгөрүүсү узун мөөнөттө ишке ашат.
- 3) Экономикалык өсүү номиналдуу эмес реалдуу өсүүнү чагылдырат.
- 4) Экономикалык өсүүнүн кирешенин бөлүштүрүлүшүн жакшырта турган өзгөчөлүгү жок.

Тышкы карыз менен экономикалык өсүү арасындагы байланыш көп жылдардан бери изилденип келет. Ал изилдөлөрдүн натыйжалары да ар түрдүү: а) тышкы карыз өсүүнү азайтат, экөө арасында терс байланыш бар; б) экөөнүн арасында байланыш жок; в) экөө арасында оң байланыш бар экендиги айтылып келет. Ал тургай бир өлкө үстүндө жасалган эмгектерде дагы колдонулган убакыт аралыгы жана эконометрикалык ар түрдүү модельдер колдонулгандыгына байланыштуу натыйжалар ар түрдүү болуп чыган учурлар кездешет.

Кейинтик көз карашта, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикалык өсүүсүнө тышкы карыз оң таасирин берет. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн динамикалык өсүүсүндө кемчиликтер бар жана тышкы карыз экономикалык өсүүгө оң таасир берээри айтылат. Тышкы карыз менен экономикалык өсүүнүн арасындагы байланыш ошондой эле Харрод-Домардын өсүү теориясында каралган. Инвестиция, сактоолор жана экономикалык өсүү арасындагы байланыш жөнүндөгү моделинде, өлкөнүн экономикалык өсүүсү үчүн инвестициялар маанилүү рольду ойногондугун айтышкан. Инвестицияны финансылоо үчүн өлкө ичинде жетерлик деңгээлде сактоолору болушу керек. Эгерде сактоолор төмөн деңгээлде болсо, анда экономикалык өсүү да төмөн деңгээлде болот.

Нео классикалык модель боюнча тышкы карыздар экономикалык өсүүгө терс таасирин берет. Узак мөөнөттүү тышкы карыздардын проценттерин төлөө үчүн, салыктардын жогорулашына алып келет.

4. Адабият изилдөөлөрү

Жогоруда айтылгандай, тышкы карыз менен экономикалык өсүү арасындагы байланыш мурдатан бери изилденип келет. Аталган маселе боюнча жасалган кээ бир эмгектер төмөндө берилди:

Лин жана Сосин (2001) Мамлекеттик тышкы карыз менен киши башына туура келген УДП арасындагы байланышты изилдешкен. 77 өлкөнүн 1970-1996 жылдар арасындагы маалыматтарды колдонушкан. Жыйынтыгында Африка өлкөлөрүндө тышкы карыз жана экономикалык өсүү арасындагы байланыш негативдүү жана статистикалык жактан маанилүү деп табылган. Ал эми Латын Америка өлкөлөрүндө негативдүү бирок статистикалык жактан маанисиз деп табылган. Азия жана башка өлкөлөрдө позитивдүү бирок статистикалык жактан маанисиз болуп чыккандыгы аныкталган. [3]

Шклерк (2004) 59 өнүгүп келе жаткан өлкөнү жана 24 өнөр жайы өнүккөн өлкөнү мисал катары анализ жүргүзгөн. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө мамлекеттик тышкы карыздарында төмөндөсө, экономикада өсүү байкалган. Бирок бул өлкөлөрдө тышкы карыз менен экономикалык өсүү арасында байланыш такыр табылган эмес. Өнүккөн өлкөлөрдө тышкы карыз менен экономикасындагы өсүүсүндө кандайдыр бир байланыш табылган эмес. [4]

Патилло жана Пойрсон 2002-жылы 93 өлкөнүн, 1969-1998 жылдар арасындагы маалыматтарды колдонуп изилдөө жүргүзүлгөн. Жыйынтыгында, тышкы карызынын көрсөткүчтөрү 35-40%дан ашкан өлкөлөрдүн, тышкы карыз экономикалык өсүүгө тийгизген таасири негативдүү деп табылган. Ал эми 35% төмөн болгон өлкөлөрдүн тышкы карызы экономикалык өсүүгө таасири позитивдүү деп табылган. [5]

Блэйви (2006) тарабынан убакыт сериясы анализин Ямайка жана 35 өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн 1980-2004-жылдар арасындагы маалыматтарын колдонуп анализ жүргүзгөн. Жогорку деңгээлдеги тышкы карыздар өлкөдөгү инвестицияларды жокко чыгарып жана өндүрүмдүүлүктүн өсүшүн төмөндөтөт деген жыйынтыкка келген. [6]

Билгиноглу жана Айсу тарабынан 2008-жылы Туркиянын экономикасына таандык 1968-2005 жылдар арасындагы айлык маалыматтар колдонулуп регрессиялык анализ жүргүзүлгөн. Жыйынтыгында Туркиянын тышкы карыздары экономикалык өсүүгө негативдүү таасири бар деп табылган. [7]

Чөгүржү жана Чобан 2001-жылы Туркиянын экономикасына таандык 1980-2009-жылдар арасындагы жылдык маалыматтарды колдонуп регрессиялык анализ жүргүзүшкөн. Анализдин жыйынтыгында, Туркиядагы тышкы карыздар жана калктын өсүү темпи экономикалык өсүүгө негативдүү таасири ба экендиги байкалган. [8]

Толкун Жумакунова жана Жайнагүл Кыдыралиева (2017) [9] Кыргызстандын тышкы карызынын экономикалык өсүүгө тийгизген таасирин көрүү үчүн 1993-2015-жылдар арасындагы жылдык маалыматтарды колдонулуп, регрессиялык анализ жүргүзүшкөн. Анализдин жыйынтыгында, Кыргызстандын тышкы карызы менен экономикалык өсүүнүн арасында негативдүү байланыш табылган.

Жалпылап айтканда, эмгектердин жыйынтыгы тышкы карызы оор өлкөлөрдө тышкы карыздын андан дагы өсүшү экономикага терс таасир жаратаарын, ал эми карыз жүгү жеңилерээк өлкөлөрдө тышкы карыздын натыйжалуу колдонулушу экономиканы өстүрүүгө жардамчы болоорун белгилөөгө болот.

5. Өзгөрмөлөр, эмпирикалык изилдөөнүн методологиясы жана жыйынтыктары

Кыргызстандын тышкы карызынын экономикалык өсүүгө тийгизген таасирин көрүү максатында жүргүзүлгөн бул эмгектин эмпирикалык бөлүгүндө, 2000-2017 жылдар арасындагы чейректик маалыматтар колдонулду. Изилдөөдө, ИДП – көз каранды өзгөрмө. Көз карандысыз өзгөрмөлөр катары: экспорттун ИДПга болгон катышы, мамлекеттик тышкы карыздын ИДПга

болгон катышы, негизги капиталга болгон инвестициянын ИДПга болгон катышы жана тышкы карыздар алынган. Модельде колдонулган өзгөрмөлөр таблица 1-де көрсөтүлгөн.

Таблица 1. Модельде колдонулган өзгөрмөлөр

Белги	Түшүндүрмө	Мезгили	Булак
GDP	ИДП (\$)	2000Q1-2017Q4	Улуттук банк
Y_ІН	Экспорт/ИДП	2000Q1-2017Q4	Улуттук банк
KDB	Мамлекеттик тышкы карыз	2000Q1-2017Q4	Финанси министрлиги.
Y_invest	Негизги капиталга болгон инвестициянын ИДПга болгон катыш	2000Q1-2017Q4	Улуттук банк

Таблицада берилген өзгөрмөлөр менен eviews 9.0 программасында модель курулган. Убакыт серияларын анализдөөдө стационардуулук концепциясы өзгөчө мааниге ээ. Изилдөөдө колдонулган өзгөрмөлөр арасында маанилүү байланыштарды алуу үчүн сериялар стационардуу болушу керек. Алынган өзгөрмөлөрдүн стационардуулугун текшерүү үчүн кеңейтилген Дикки фуллер (Augmented Dickey-Fuller) тести колдонулду. Бул тесттин жыйынтыктары төмөнкү таблицада берилген.

Таблица 2. Кеңейтилген Дикки фуллер тести (ADF)

Өзгөрмөлөр	Константа бар		Константа жок		Константа жана тренд бар	
	ADF мааниси	Критикалык маани (%5)	ADF мааниси	Критикалык маани (%5)	ADF мааниси	Критикалык маани (%5)
GDP	2.508705	-2.905519	3.588916	-1.945745	-0.405284	-3.478305
kdb	2.426959	-2.905519	5.569804	-1.945745	-2.234752	-3.474363
Y_ІН	1.065067	-2.907660	1.697259	-1.945987	1.568491	-3.486509
Y_invest	-0.587403	-2.905519	-0.988628	-1.945745	-3.047795	-3.478305
Өзгөрмөлөрдүн биринчи айырмалары						
dGDP	-9.079381**	-2.904198	-12.65026**	-1.945525	-9.126904**	-3.476275
dKDB	-8.376262**	-2.903566	-7.416224**	-1.945525	-8.423239**	-3.475305
dY_ІН	-10.82483**	-2.903566	-10.75240**	-1.945525	-8.232884**	-3.476275
dY_invest	-12.91770**	-2.903566	-12.97723**	-1.945525	-12.91256**	-3.477275

“**” 5% критикалык мааниде, өзгөрмөнүн стационардуулугун көрсөтөт.

Жогорудагы таблицадан өзгөрмөлөр **Константа бар/Константа жок/Константа жана тренд бар** болгон үч модельде тең деңгээлде стационардуу эмес экендиги көрүүгө болот. Өзгөрмөлөрдүн коррелограммасына да көңүл бурулган жана өзгөрмөлөрдө автокорреляция проблемасы бар экендиги аныкталган. Өзгөрмөлөрдүн стационардуу болбогонуна байланыштуу, бул өзгөрмөлөрдүн биринчи даражада айырмасы алынып, бирдик тамыр тести текшерилди. Тесттин жыйынтыгы боюнча бардык өзгөрмөлөр биринчи айырмасында стационардуу экендиги аныкталды.

5.1. Грейнджер себептүүлүк тести.

Эмпирикалык изилдөөлөрдө убакыт катарларынын ортосунда себеп натыйжа байланыштын бар же жок экендигин аныктоо максатында, Грейнджер себептүүлүк тестин колдонууга болот. Бул тесттин негизги өзгөчөлүгү бир өзгөрмөнүн келечектеги маанисин божомолдоодо өзүнүн жана ошондой эле башка өзгөрмөлөрдүн мурунку периоддогу маанилеринин таасирлеринин бар же жок экендигин иликтөөгө мүмкүнчүлүк берилгендигинде. Анализ жасоодо өзгөрмөлөрдө тренд жана сезондук термелүүлөрдүн жоктугуна жана бирдик тамыр камтылбагандыгына көңүл бурулуусу зарыл. Грейнджер себептүүлүк анализин жасоо ошол эле учурда, бизге модель курууда өзгөрмөлөрдүн эндогендик же экзогендик экендигин ажыратып билүүгө чоң салымын кошот. Мисалы эгер x өзгөрмөсүнөн y өзгөрмөсүнө карай бир багыттуу себептүүлүк байланыш бар болсо, демек x өзгөрмөсү экзогендик, ал эми y - эндогендик өзгөрмө катары классификациялоого болот.

Таблица 3. Грейнджер себептүүлүк тестинин жыйынтыгы

Себептин багыты	F-статистика	Ыктымалдуулук	Жыйынтык
Инвестиция → ИДП	0.60582	0.5487	Грейнджер себеби эмес
ИДП → Инвестиция	2.79473	0.0684	Грейнджер себеби эмес
Тышкы карыз → ИДП	0.57119	0.5677	Грейнджер себеби эмес
ИДП → Тышкы карыз	1.99721	0.1441	Грейнджер себеби эмес
Экспорт → ИДП	0.60064	0.5515	Грейнджер себеби эмес
ИДП → Экспорт	4.42689	0.0158**	Грейнджер себеби
Тышкы карыз → Инвестиция	1.09160	0.3418	Грейнджер себеби эмес
Инвестиция → Тышкы карыз	1.70755	0.1895	Грейнджер себеби эмес
Экспорт → Инвестиция	0.24560	0.7830	Грейнджер себеби эмес
Инвестиция → Экспорт	4.09014	0.0213**	Грейнджер себеби
Экспорт → Тышкы карыз	1.10361	0.3379	Грейнджер себеби эмес
Тышкы карыз → Экспорт	3.72635	0.0295**	Грейнджер себеби
Эскертүү: **5%дык ката үлүшүнө ылайык мааниге ээ. → өзгөрмөлөрдүн ортосунда байланыш багытын көрсөтөт.			

Бул Грейнджер себептүүлүк тестинин жыйынтыгына ылайык ИДП менен Экспорт арасында, инвестиция менен экспорт арасында жана тышкы карыз менен экспорт арасында биринчисинен кийинкисине карай бир багыттуу Грейнджер себептүүлүк байланыштын бар экендигин айтууга болот.

5.2. Вектордук Авторегрессия (VAR) модели

VAR модели кыска жана узак мөөнөттө өзгөрмөлөрдүн өз ара таасирлери жана себептеринин багыттарын көрүүгө жардам берет. Ошондой эле бири-бири менен байланышкан өзгөрмөлөрдөгү шоктордун динамикалык таасирлерин анализдөөдө кеңири колдонулган, эффективдүү ыкма болуп саналат. VAR модели ар бир өзгөрмөнүн мааниси өзүнүн жана кийинки тендемелердин системасынан турат.

VAR анализи үчүн модельде колдонулуучу өзгөрмөлөрдүн кечигүү узундуктарынын туура белгиленishi маанилүү. Ал үчүн программа бизге ар бир VAR модели үчүн төмөнкү таблицада берилгендей критерийлердин арасынан тандоого мүмкүндүк берет.

Таблица 4. Кечигүү катарын тандоо критерийи

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	220.2506	NA	1.51e-08	-6.653864	-6.520056*	-6.601068*
1	238.0739	32.90464	1.43e-08*	-6.709967*	-6.040925	-6.445987
2	253.5648	26.69191*	1.47e-08	-6.694301	-5.490025	-6.219137
3	268.6000	24.05634	1.53e-08	-6.664615	-4.925105	-5.978267
4	278.1032	14.03551	1.92e-08	-6.464714	-4.189970	-5.567182
5	288.4400	13.99446	2.40e-08	-6.290462	-3.480485	-5.181746
6	306.6339	22.39252	2.41e-08	-6.357967	-3.012756	-5.038067

Биздин учурда кечигүү узундуктары FPE жана AIC критерийлерине ылайык (табл. 4) 1 деп белгиленип алынды.

Төмөндөгү айлананын ичиндеги чекиттер VAR моделинин авто регрессиялык өзгөчөлүктөгү полиномдорунун тескери тамырларын көрсөтүүдө. Чектиттердин барынын айлананын ичинде жайгашкандыгы модельдин туруктуулугун жана таасир-жооп, вариция бөлүнүшү анализи жыйынтыктарынын ишенимдүүлүгүн көрсөтүүдө.

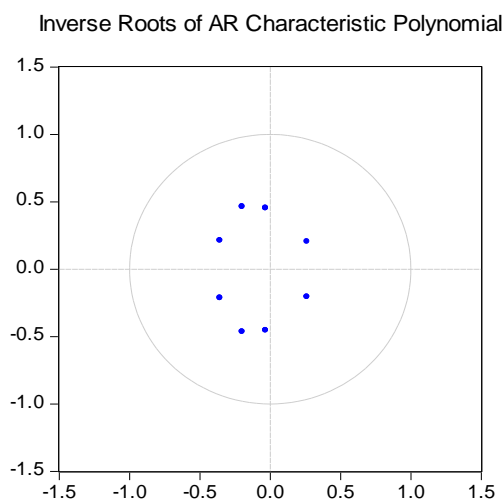

Рис. 1. Модельдин полиному

Таасир-жооп анализи – бир өзгөрмөдө келип чыккан бир стандарттык четтөө түрүндөгү шок экинчи бир өзгөрмөгө кандай таасир берээрин аныктайт. Анын негизинде өзгөрмөлөр арасында динамикалык байланыштарды аныктоо жана таасирдүү деп табылган өзгөрмөнүн саясий инструмент катары колдонууга болуп, же болбой тургандыгын белгилөөгө жардамчы болот.

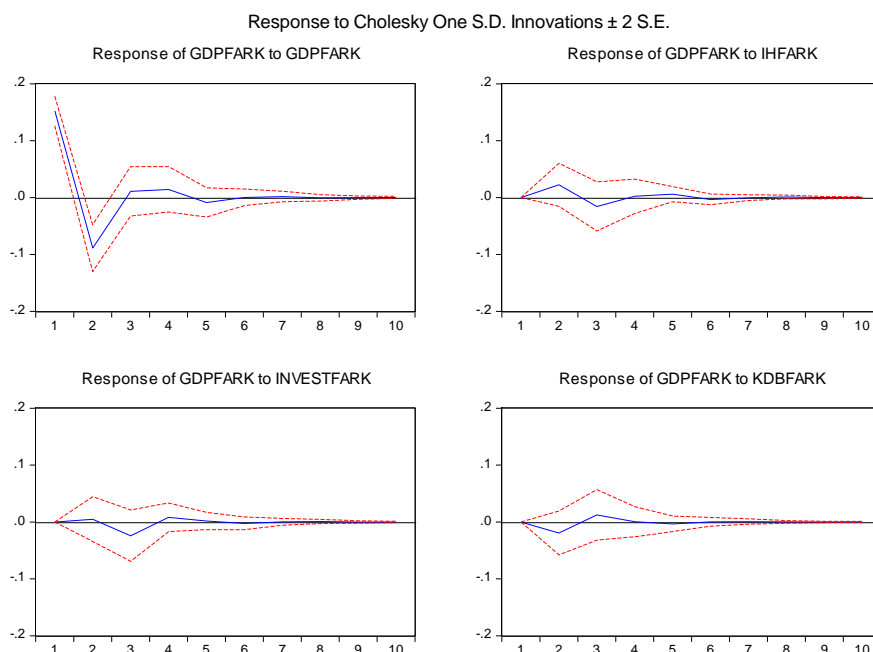

Рис. 2. ИДПнын таасир жооп анализи

График 2ден көрп турганыбыздай, экспорттогу 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шок ИДПга оң да терс да таасир берүүдө. Негизги капиталга болгон инвестициядагы 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шоктун ИДПга 3-периоддо терс таасир берээрин көүүгө болот. Мамлекеттик тышкы карыздагы 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шок, 2-периоддо ИДПга таасир берүүдө.

Өзгөрүүчүнүн дисперсиясынын декомпозициясы – модельде колдонулган ар бир өзгөрүүчүдө пайда болгон өзгөрүүлөрдүн канча пайызынын өзүнөн, канча пайызынын башка өзгөрүүчүлөрдөгү шоктордун таасиринен келип жаткандыгын көрсөтөт. Бул анализдин негизинде демек ар бир өзгөрүүчүгө периоддор боюнча таасир эң көп таасир эткен өзгөрүүчүлөрдү, башкача айтканда, ар бир өзгөрүүчүнүн факторлорун аныктоого болот. Төмөндө ар бир өзгөрүүчүнүн вариация бөлүштүрүү анализи 10 период боюнча таблицалар түрүндө берилди.

Таблица 5. ИДПнын дисперсиясынын декомпозициясы

Period	S.E.	GDPFARK	IHFARK	INVESTFARK	KDBFARK
1	0.152402	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.178891	97.15678	1.573135	0.072855	1.197231
3	0.181957	94.26734	2.267904	1.839254	1.625498
4	0.182707	94.10664	2.263263	2.017624	1.612474
5	0.183047	93.98406	2.357147	2.017784	1.641011
6	0.183096	93.93378	2.389857	2.036169	1.640190
7	0.183105	93.93334	2.389911	2.035967	1.640781
8	0.183110	93.92928	2.392402	2.037607	1.640709
9	0.183110	93.92897	2.392532	2.037693	1.640808
10	0.183111	93.92883	2.392603	2.037761	1.640804

Кыска мөөнөт аралыгында 1-жылдык көрсөткүчтө ИДПнын дисперсиясындагы өзгөрүүлөрдүн 100%ы өзүндөгү өзгөрүүлөрдөн таасирленет. Узак мөөнөт аралыгында ИДПнын дисперсиясындагы өзгөрүүлөр 93%ы өзүндөгү өзгөрүүдөн, ал эми 1,83%ы тышкы карыздан, 2,07%ы инвестициядан, 2,16%ы болсо экспорттун ИДПга болгон катышынан таасирленери көрүнүп турат.

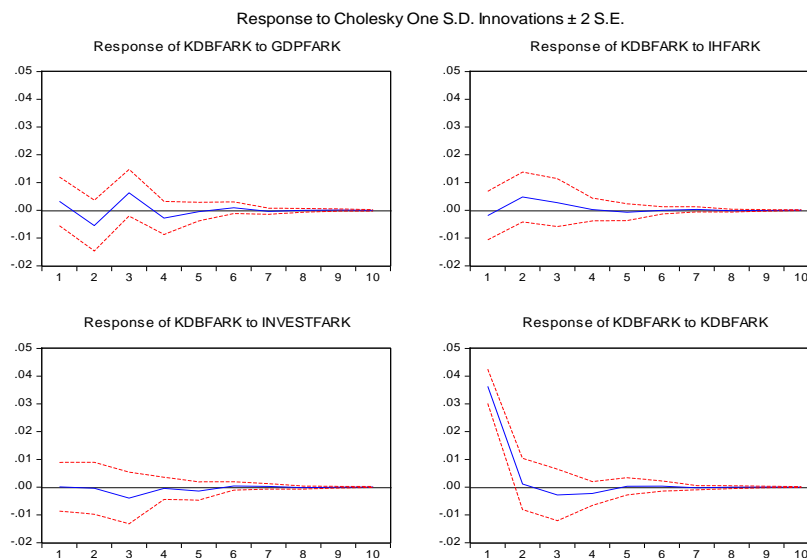

Рис. 3. Мамлекеттик тышкы карыздын таасир жооп анализи

ИДПда 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шок мамлекеттик тышкы карызга оң да терс да таасир берүүдө. Экспорттогу 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шок мамлекеттик карызга баардык мезгил арасында оң таасир берүүдө. Негизги капиталга болгон инвестициядагы 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шок, мамлекеттик тышкы карызга терс таасир берүүдө.

Таблица 6. Мамлекеттик тышкы карыздын дисперсиясынын декомпозициясы

Period	S.E.	GDPFARK	IHFARK	INVESTFARK	KDBFARK
1	0.152402	0.777636	0.264504	0.001279	98.95658
2	0.178891	2.951229	1.900454	0.012733	95.13558
3	0.181957	5.524485	2.323132	1.062997	91.08939
4	0.182707	6.002389	2.307761	1.065171	90.62468
5	0.183047	6.007281	2.338317	1.199481	90.45492
6	0.183096	6.057274	2.336531	1.212024	90.39417
7	0.183105	6.064609	2.343052	1.215960	90.37638
8	0.183110	6.064497	2.344321	1.217370	90.37381
9	0.183110	6.064943	2.344457	1.217373	90.37323
10	0.183111	6.064949	2.344615	1.217475	90.37296

Кыска мөөнөт аралыгында 1-мезгилде мамлекеттик тышкы карыздагы өзгөрүүлөрдүн 98%ы өзүндөгү өзгөрүүлөрдөн таасирленет. Узак мөөнөт аралыгында мамлекеттик тышкы карыздын дисперсиясындагы өзгөрүүлөр 90%ы өзүндөгү өзгөрүүдөн, ал эми 6%ы ИДПдан таасирленери көрүнүп турат.

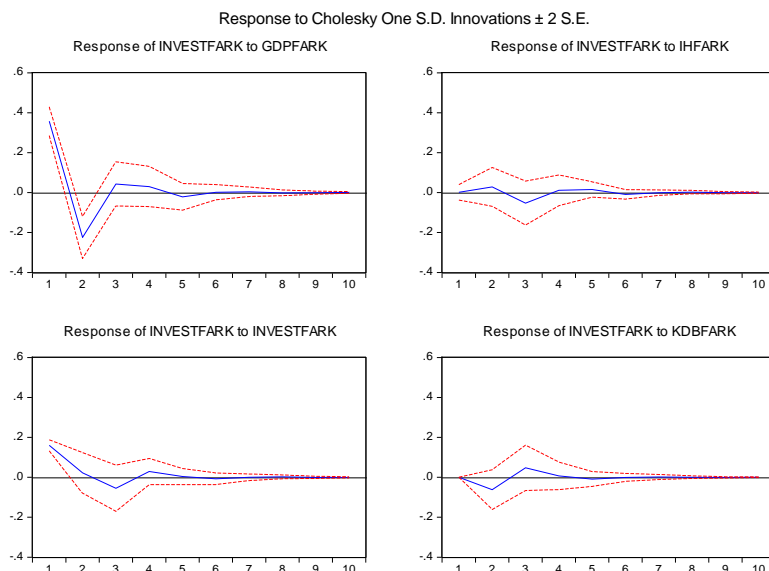

Рис. 4. Негизги капиталга болгон инвестициянын таасир жооп анализи

ИДПда 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шокко негизги капиталга болгон инвестицияга оң да терс да таасир берүүдө. Экспорттогу 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шоктон негизги капиталга болгон инвестицияга негизинен терс таасирленээри көрүнүүдө. Мамлекеттик тышкы карыздагы 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шок, негизги капиталга болгон инвестициянын таасири өтө аз, эки өзгөрмөнүн ортосунда байланыш төмөн экендигин көрүүдөбүз.

Таблица 7. Негизги капиталга болгон инвестициянын дисперсиясынын декомпозициясы

Period	S.E.	GDPFARK	IHFARK	INVESTFARK	KDBFARK
1	0.152402	83.29498	0.001420	16.70360	0.000000
2	0.178891	85.27670	0.391416	12.49593	1.835946
3	0.181957	82.26032	1.640266	13.32748	2.771930
4	0.182707	81.95634	1.684551	13.58955	2.769556
5	0.183047	81.87379	1.783160	13.54787	2.795178
6	0.183096	81.82098	1.820968	13.56452	2.793525
7	0.183105	81.82136	1.820927	13.56347	2.794245
8	0.183110	81.81791	1.823388	13.56456	2.794136
9	0.183110	81.81761	1.823528	13.56459	2.794265
10	0.183111	81.81753	1.823593	13.56462	2.794257

Кыска мөөнөт аралыгында 1-мезгилде негизги капиталга болгон инвестициядагы өзгөрүүлөрдүн 16%ы өзүндөгү өзгөрүүлөрдөн таасирленет, ал эми 83%ы ИДПдан таасирленери көрүнүп турат. Узак мөөнөт аралыгында негизги капиталга болгон инвестициянын дисперсиясындагы өзгөрүүлөр 13%ы өзүндөгү өзгөрүүдөн, ал эми 81%ы ИДПдан таасирленет.

ИДПдагы 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шокко экспорт биринчи мезгилде оң таасир берсе, 2-мезгилде терс таасирин көрсөткөн. Негизги капиталга болгон инвестицияда 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шоктон экспорт терс таасирлене тургандыгын көрүүдөбүз. Мамлекеттик тышкы карыздагы 1 стандарттык четтөө түрүндөгү шокко карата экспорттун таасири өтө аз, эки өзгөрмөнүн ортосунда байланыш төмөн.

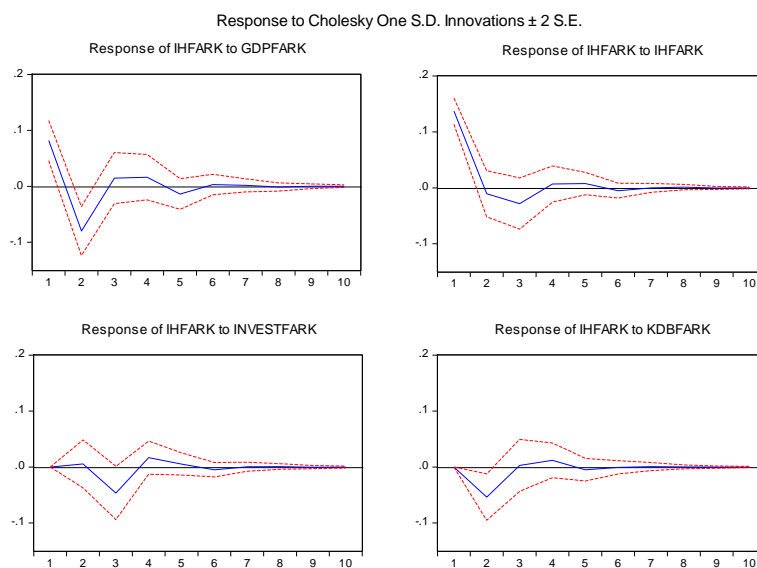

Рис. 5. Экспорттун таасир жооп анализи

Таблица 8. Экспорттун дисперсиясынын декомпозициясы

Period	S.E.	GDPFARK	IHFARK	INVESTFARK	KDBFARK
1	0.152402	26.36722	73.63278	0.000000	0.000000
2	0.178891	37.49496	54.13852	0.088230	8.278286
3	0.181957	34.92577	51.69496	5.773116	7.606152
4	0.182707	34.95424	50.83637	6.383381	7.826002
5	0.183047	35.17557	50.59013	6.406810	7.827488
6	0.183096	35.14617	50.57779	6.459205	7.816835
7	0.183105	35.15004	50.57327	6.459197	7.817486
8	0.183110	35.15064	50.57210	6.460382	7.816882
9	0.183110	35.15042	50.57216	6.460488	7.816935
10	0.183111	35.15052	50.57204	6.460520	7.816915

Кыска мөөнөт аралыгында 1-мезгилде экспорттогу өзгөрүүлөрдүн 73%ы өзүндөгү өзгөрүүлөрдөн таасирленет, ал эми 26%ы ИДПдан таасирленери көрүнүп турат. Узак мөөнөт аралыгында экспорттон дисперсиясындагы өзгөрүүлөр 50%ы өзүндөгү өзгөрүүдөн, ал эми 35%ы ИДПдан, 6%ы инвестициядан, 7%ы тышкы карыздан таасирленет.

6. Жалпы жыйынтык жана сунуштар

Кыргызстандын тышкы карызынын экономикалык өсүүгө тийгизген таасирин анализдөө үчүн, чейректик маалыматтар колдонулуп Вектордук авторегрессия (VAR) модели курулган. Моделде төрт өзгөрмө ИДП, экспорттун ИДПга болгон катышы, мамлекеттик тышкы карыздын ИДПга болгон катышы, негизги капиталга болгон инвестициянын ИДПга болгон катышы колдонулган. Маалыматтар Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын жана Финансы министрлигинин официалдуу сайттарынан алынган. Алынган өзгөрмөлөрдүн стационардуулугу кеңейтилген Дикки фуллер (Augmented Dickey-Fuller) тестинин негизинде, өзгөрмөлөрдүн арасындагы себеркердик байланыштары да Грейнджер себептүүлүк тестинин негизинде текшерилген. Анализдердин жалпы жыйынтыгы боюнча тышкы карыз менен Кыргызстандын экономикалык өсүүсү арасында түз байланыш табылган жок. Анткен менен тышкы карыздардын экспортко таасири, жана да экспорттун өсүүгө таасири бар экендиги көрүнгөн.

Мындай жыйынтыктын чыгуусун Кыргызстан экономикасындагы реэспорттун ролу менен түшүндүрүүгө болот. Эгер импорт чоңдугун дагы анализге алыныбызда бул өзгөчөлүктү так байкоого мүмкүн болмок. Анткен менен тышкы сооданын статистикалык көрсөткүчтөрүндөгү өзгөрүүлөрдөн дагы мындай көрүнүш байкалып турат. Негизинен тышкы карыздардын басымдуу бөлүгүнүн инфраструктурага, бюджеттик дефициттерди жабууга жумшалгандыгын, жана да ички өндүрүштө олуттуу өсүштүн болбогондугун, эске алсак, бул финансынын калктын колуна тийген бөлүгү ички талапты өстүргөн, ал тышкы импорттун өсүшүнө негиз түзгөн, импорттун өсүшү да экспорттук потенциалды жана реэспорттук мүмкүнчүлүктөрдү күчөткөндүгүн айтууга болот. Демек, тышкы карыз ички өндүрүшкө түз таасир бербесе дагы, кыйыр түрдө кандайдыр бир деңгээлде калктын жашоо деңгээлине оң таасир жараткандыгын айтууга болот. Бирок, экинчи тараптан учурда башка бир чоң маселе дагы пайда болууда. Өлкөнүн тышкы карызынын кескин өсүшү, бюджеттин каражаты аны төлөп берүүгө кетип, башка социалдык жана экономикалык проблемаларды чечүүгө мүмкүнчүлүк болбой калуу коркунучу. Тилекке каршы практика көрсөткөндөй республика тарабынан алынган финансылык каражаттар жакшы, жогорку деңгээлдеги киреше алууга багытталып, колдонулган эмес. Алынган карыздар өндүрүштүк эмес багытта, Кыргызстандын шарттарында иштеп кете албаган проекттерге колдонулуп кеткендиги анык. Кыргызстандын мамлекеттик карыздарынын өзгөчө тышкы карыздарга, анын ичинде мамлекеттик карыздарды тейлөө көйгөйүнө өзгөчө көңүл бурула баштаганы бекеринен эмес. Бул көйгөй өкмөттү эле эмес, жалпы жарандык коомду да тынчсыздандырып келет. Анткени, мамлекеттик карыз кийинки муунга “артылган жүк” деген түшүнүк бар. 2018-жылдын 31-мартка карата Кыргызстандын тышкы карызы 3 млрд 899 миллион долларга жеткен жана бул карыз күндөн күнгө өсүүдө.

Дүйнөлүк практикада тышкы карыздын ИДПнын 50%ынан ашып кетиши улуттук экономикага кыйратуучу коркунуч жаратат деп эсептелинет. Ата мекендик экономисттер тышкы карыздын 60%дан ашуусу мамлекетти дефолтко алып бараарын белгилешет. Өлкөнүн дефолтко келиши ички экономикада да чоң кесепеттерге алып келет: салыктар жогорулайт, билим берүү, медицина дагы башка социалдык камсыздандырууларга бюджеттик чыгымдар кыскарат жана калктын жашоо деңгээли төмөндөйт.

Экономиканын мындай абалга келбөөсү үчүн, так жана жыйынтыктуу иш аракеттерди көрүү керек. Көмүскө экономиканы минималдаштырып, өндүрүштү көбөйтүү керек. Тышкы карызды алууда мамлекеттик чыгашаларды жабуу үчүн эмес, ички өндүрүштү көбөйтүү жана ички инвестицияларды каржылоо максатында болуусу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Архипова, А. И., Нестеренко, А. Экономика: учебник. – М.: Проспект, 1999. – С. 332-333.
2. Турсунова, С. А., Рахматов, А. Р., Жумашев, Р. Кыргыз Республикасынын Финансысы. – Бишкек, 2004. – Б. 141.
3. Lin, S. and Sosin, K. Foreign Debt and Economic Growth // Economic of Transition. – 2001. – P. 635-655.
4. Schclarek, A. Debt and Economic Growth in Developing and Industrial Countries. – 2004. – 2 August.
5. Patillo, C., Poirson, H., Ricci, I. External Debt and Growth // Finance and Development. – 2002. – P. 32-36.
6. Blavy, R. Public Debt and Productivity: The Difficult Quest for Growth in Jamaica // IMF Working Paper. – 2006. – P. 1-25.
7. Bilgin, A. O., Aysu, M. A. Dış Borçların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği // Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 2008. – P. 1-2.

8. Çoğurcu, İ., Çoban, O. Dış Borç Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği // KMU Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi. – 2011. – P. 133-149.
9. Zhumakunova, T., Kydyralieva, Zh. Kırgızistan’da Dış Borçların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi // International Conference on Eurasian Economies, 2017.